

Marceli Olma

Dopełniacz liczby pojedynczej rzeczowników męskich w XVI- i XVII-wiecznych tekstach małopolskiej literatury plebejskiej

Przypadek jako morfologiczna kategoria fleksyjna imion był przedmiotem opracowań teoretycznych¹ oraz analiz odwołujących się do szerokiego zaplecza przykładowego czerpanego bądź to z polszczyzny ogólnej (historycznej lub współczesnej)², bądź z języka niektórych pisarzy³. Problem doboru wykładników formalnych – końcówek – podejmują różnorodnie studia poświęcone poszczególnym przypadkom. Już sama liczba tego typu rozpraw i szkiców wskazuje na rangę i złożoność zagadnienia. Wystarczy zajrzeć chociażby do bibliografii prac poświęconych mianownikowi liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego, by przekonać się, że kwestia doboru właściwej końcówki nastroczała w przeszłości niemałych kłopotów i wciąż budzi poważne rozterki poprawnościowe u wielu użytkowników języka polskiego.

W nie mniejszym stopniu uwagę językoznawców absorbował D. lp. rzeczowników rodzaju męskiego. Autorka jednego z najobszerniejszych i najwartościowszych opracowań poświęconych właśnie temu przypadkowi⁴, omawiając dotychczasowy

¹ Np. A. Schenker, *Polish Declension*, Haga 1964; A. Heinz, *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków 1965.

² M in prace J. Łośa (*Gramatyka polska*, cz. III. *Odmienność (fleksja) historyczna*, Lwów 1927), H. Grappina (*Histoire de la flexion du nom en polonais*, Wrocław 1956), I. Bajerowej (*Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII w.*, Wrocław 1964; *Polski język ogólny XIX w. Stan i ewolucja*, Katowice 1992).

³ Mam na myśli chociażby rozprawy S. Szobera (*O języku S. Staszica*, [w:] *Wybór pism*, Warszawa 1959), I. Szlesińskiego (*Język S. Twardowskiego (fonetyka i fleksja)*, RKJ ŁTN, t. XIV, 1968, s. 333–400), K. Siekierskiej (*Język W.S. Chrościńskiego. Studium z mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974) i wiele innych.

⁴ J. Kobylińska, *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku polskim*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

stan badań i przedstawiając gdzie indziej⁵ przegląd różnorodnych stanowisk na ten temat, charakteryzuje pokrótce rozprawy swoich poprzedników i przyjmuje własne, przejrzyste stanowisko. Będzie ono stanowić podstawy metodologiczne niniejszego szkicu, zanim jednak sformułowane zostaną wstępne założenia i cele tegoż, warto chyba poświęcić parę słów tym wszystkim, którzy już po opublikowaniu pracy J. Kobylińskiej pisali na temat omawianego przypadku.

E. Łuczyński⁶ przybliżywszy historię badań nad problematyką doboru końcówek D. Ip. rzecz. męskich koncentruje się na ich repartycji w świetle kryterium fonetycznego. Wykorzystując materiał zaczerpnięty ze *Słownika języka polskiego*, dzieli rzeczowniki na żywotne i nieżywotne, po czym wyselekcjonowane rzeczowniki drugiego z wymienionych typów szereguje w grupy (podstawę podziału stanowi wygłosowa spółgłoska). W kolejności śledzi zależność przyjmowanej końcówki dopełniacza od spółgłoski wygłosowej rzeczownika. Obserwacje oraz wnioski wysnute przez autora dostarczają podstaw do ponownego rozważenia dotychczasowych poglądów na temat repartycji końcówek *-a*, *-u* w omawianym przypadku. Każą się zastanowić, czy rzeczywiście słusznie umniejszono dotychczas wpływ czynników fonetycznych, przy jednoczesnym akcentowaniu znaczenia i budowy słowotwórczej rzeczownika dla rozważanego problemu. Wspomniana tutaj koncepcja, przywołana nieco później, zostanie również wykorzystana do oglądu zgromadzonego materiału.

M. Lesz⁷, operując materiałem z ostatnich siedmiu stuleci, ukazuje rozwój i zmiany, jakim ulegał dopełniacz cząstkowy w polszczyźnie na przestrzeni wieków. Artykuł ten z punktu widzenia doboru jednej z dwu końcówek nie wnosi nic istotnego do dotychczasowych dociekań, co najwyżej informuje, które konstrukcje dopełniaczowe w szybszym tempie zanikają na rzecz biernika lub rzeczownika z przyimkiem.

Podobny zamiar przyświeca M. Szupryczyńskiej i K. Zarembie⁸. Rozpatrują oni wymienne użycie partytywu z biernikiem oraz analizują czynniki warunkujące to zjawisko.

E. Gawęda⁹ z kolei zajmuje się wynotowanymi z dwu *Słowników poprawnej polszczyzny* – Szobera (z 1958) i Doroszewskiego (z 1973) formami dopełniaczowymi, ale tylko tymi, które charakteryzowały się wariantywnością końcówek. Autorka dochodzi do wniosku, że kryterium semantyczne słusznie traktowane jest jako podstawa przy wyborze jednego z wykładników *-a* lub *-u*. Tylko w nieżywot-

⁵ J. Bodnarowska, *Problematyka doboru końcówek -a // -u w dopełniaczu l. poj. rzeczowników męskich*, JP XLII, 1962, s. 29–49.

⁶ E. Łuczyński, *Zagadnienie repartycji końcówek dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego we współczesnym języku polskim*, ZN Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Prace językoznawcze nr 2, 1973, s. 73–90.

⁷ M. Lesz, *Genetivus partitivus w języku polskim*, RKJ ŁTN, t. IX, 1973, s. 61–73.

⁸ M. Szupryczyńska, K. Zaremba, *Kilka uwag o tzw. dopełniaczu cząstkowym w języku polskim*, JP LXXIII, 1993 s. 10–19.

⁹ E. Gawęda, *Tendencje normatywne w zakresie wariantywnych form gen. sg. masc. rzeczowników*, Studia Polonistyczne, t. 9, 1981, s. 159–170.

nych materialnych bywa ono ograniczane przez kryterium morfologiczne (na kończyć *-a*). Konkluzja wypływająca z tych obserwacji jest dosyć istotna:

omawiane kryteria doboru końcówek nie działają po pierwsze – bezwyjątkowo, po drugie – nie wszystkie rzeczowniki w jednakowym stopniu im podlegają, a po trzecie – należy uwzględnić jeszcze dodatkowe, np. stylistyczne, strukturalno-funkcyjne, terytorialne, frekwencyjne i inne uwarunkowania przesunięć w ramach form wariantywnych¹⁰.

Pora wreszcie na przedstawienie wstępnych założeń i celu niniejszego przyczynku. Otóż szkic ten w swoim zamyśle nie ma być oczywiście podważeniem dotychczasowego stanu badań, ani nawet próbą zajęcia stanowiska wobec którejs z sformułowanych przez wymienionych badaczy teorii. Pomysł podjęcia problematyki doboru końcówek w D. lp. rzeczowników rodzaju męskiego zrodził się niejako na marginesie pisania pracy magisterskiej poświęconej językowi małopolskich plebejuszy z XVI/XVII wieku. Już w niej, w obrębie scharakteryzowanej fleksji imion, analizowane były dopełniaczowe formy rzeczowników męskich, ale tylko te, które wykazują różnice w stosunku do form funkcjonujących we współczesnym języku polskim. Ów materiał, tam omówiony z konieczności dość pobieżnie, teraz rozszerzony i uzupełniony może zyskać nieco bardziej szczegółowe opracowanie.

Z różnorodnych metod oglądu i analizy form przypadkowych zaproponowanych przez wymienionych na wstępie badaczy wybrano dwie. W ślad za J. Kobylińską¹¹ powielono podział rzeczowników na grupy semantyczne. Następnie w obrębie każdej z nich podjęto próbę wyjaśnienia ewentualnych odstępstw od sformułowanej normy doboru jednej z końcówek, przywołując inne koncepcje, podkreślające rangę pozostałych kryteriów: strukturalnego (S. Westfal¹², także W. Mańczak¹³ i H. Satkiewicz¹⁴) lub zwyczajowego. Druga część pracy zainspirowana wynikami badań E. Łuczyńskiego¹⁵ przynosi przede wszystkim ujęcie statystyczne – próbuje ukazać prawidłowości doboru jednej z dwu końcówek na podstawie charakterystyki fonetycznej wygłosu tematu rzeczowników.

W odróżnieniu jednak od rozprawy J. Kobylińskiej, która śledzi rozwój form dopełniaczowych w tekstach staropolskich, a zwłaszcza średniopolskich, szkic niniejszy przynosi ujęcie synchroniczne, obejmuje materiał wyekscerpowany z tekstów ostatniego dziesięciolecia XVI w. i z wieku XVII. Ponadto dodać trzeba, iż autorzy analizowanych utworów stanowili względnie jednorodną grupę zarówno pod względem pochodzenia społecznego, jak i wykształcenia. Nie mniej istotną sprawą jest fakt, że byli oni wszyscy związani z terenem Małopolski. dzielili wspól-

¹⁰ Tamże, s. 165.

¹¹ J. Kobylińska, dz. cyt.

¹² S. Westfal, *A Study in Polish Morphology. The Genetive Singular Masculine*, 'S-Gravenhage 1956.

¹³ W. Mańczak, *O reparycji końcówek dopełniacza -a-; -u*. JP XXXIII, 1953. s. 70–84.

¹⁴ H. Satkiewicz, *Tendencja do ekonomiczności we fleksji współczesnego języka polskiego [w:] Współczesna polszczyzna, Wybór zagadnień*. Warszawa 1981.

¹⁵ E. Łuczyński, dz. cyt.

ny los wędrownych klechów i rybałtów, przemierzając niestrudzenie w poszukiwaniu zysku jej rozliczne szlaki.

By zawarte dalej zestawienia, skróty i oznaczenia były powszechnie zrozumiałe, trzeba w tym miejscu zamieścić kilka wyjaśnień.

Wszystkie rzeczowniki wynotowane z tekstów literatury plebejskiej podzielone są na dwa typy, w zależności od dominującej końcówki. W obrębie każdego z typów uszeregowano je w odpowiednie grupy semantyczne (tu podział jest w znacznym stopniu umowny). Zrezygnowano przy tym z odrębnego traktowania homonimów, przyjmując za punkt wyjścia pierwotne znaczenie wyrazu. Rzeczowniki podano w M. lp., eksponując przyjmowaną przez nie końcówkę dopełniaczową. Formy fakultatywnie posiadające obie końcówki traktowane są rozłącznie. Obok każdej z form umieszczone są symbole literowe (rozszyfrowane na końcu szkicu) oraz numery stron, na których one występują. Niektóre liczby są dodatkowo nacechowane gwiazdką, co oznacza, że znajdujący się na wskazanej stronie rzeczownik występuje w parze rymowej – z tym jednakże zastrzeżeniem, że jest to rym gramatyczny (typu *z boju // do pokoju, od pluga // z ługa*), gdyż wydaje się, iż w takim wypadku determinacja przy wyborze końcówki jest obustronna. Natomiast w parach rymowych typu *stoła // wesola, chleba // potrzeba, zdroja // moja* dopełniacz danego rzeczownika jest zależny od arbitralnej formy gramatycznej wyrazu konstytuującego rym (stanowi go zwykle inna część mowy, rzadziej – rzeczownik, ale w różnym od dopełniacza przypadku, liczbie i rodzaju) i tego typu wypadki sygnalizowane są dwoma gwiazdkami zamieszczonymi obok strony, na której je dostrzeżono.

Wszystkie formy gramatyczne rzeczowników są komentowane na bieżąco w obrębie kolejnych grup semantycznych. Dopiero po omówieniu każdej z nich zostaną przedstawione ogólne spostrzeżenia i sformułowane wnioski końcowe.

Formy dopełniacza lp. rzeczowników męskich w świetle kryterium semantycznego

Kategorie rzeczowników przyjmujących końcówkę -a

Rzeczowniki żywotne [-a:163, -u:1, -a // -u:1]

Łączna liczba rzeczowników żywotnych wynotowanych z tekstów literatury plebejskiej wyniosła 163, nie może dziwić, że niemal wszystkie przyjmują regularnie końcówkę -a odziedziczoną z prasłowiańskiej deklinacji I (-o-, -jo-). Odstępstwo od normy wykazuje tylko rzeczownik *wól*, konsekwentnie zachowujący w dopełniaczu -u (jako pozostałość deklinacji -ǫ- tematycznej):

wolu: PKR s. 160, 491; PLM s. 67; PSM s. 333.

Ewenelement stanowi dopełniaczowa forma *duchu*, pojawiająca się jedynie raz i to w dodatku w pozycji rymowej:

„Pije drugi, ledwie mu już dostaje **duchu**,
Nie wiem, jako mu kiszki nie pogniją w brzuchu” (PFM s. 226)

Nazwy ciał niebieskich {-a:1, u:0, -a // -u:0}

Jedyny rzeczownik w tej grupie, użyty zresztą tylko raz, przyjmuje końcówkę systemową, nie upoważnia to jednak do wysuwania jakichkolwiek wniosków:

księżyc, -a: PKR s. 118

Nazwy narzędzi i przyrządów {-a:6, -u:2, -a // -u:1}

W obrębie sygnalizowanej grupy zgodnie z oczekiwaniami wykładnik *-a* przeważa, odstępstwa od normy są najczęściej spowodowane tym, iż rzeczownik z końcówką *-u* występuje w pozycji rymowej (wahania w wypadku formy *plug* odnotowuje też Kobylińska¹⁶).

kańczug, -a: PKR s. 591

korbacz, -a: PKR s. 410

kozik, -a: PKR s. 131, 630**

miech, -a: PKR s. 75**, 119*, 257**

młot, -a: PSM s. 222

muśztuk, -a: PKR s. 12

niewod, -u: PSM s. 337

plug, -a: PKR s. 418**

-u: PKR s. 620*

zegar, -u: PLM s. 247**

Nazwy naczyń {-a:19, -u:1, -a // -u:1}

Zgromadzony materiał pokazuje, iż końcówka *-a* zdecydowanie przeważa, a nieliczne odstępstwa od reguły są wyjątkowe i trudne do wyjaśnienia.

ceber, -a: PKR s. 647

dzban, -a: PKR s. 414**

garniec, -a: PKR s. 182; PLM s. 21

gąsior, -a: PFM s. 108

kieliszek, -a: PFM s. 222

kocioł, -a: PSM s. 341

korzec, -a: PKR s. 646

kosz, -a: PFM s. 9

koszyk, -a: PKR s. 478*

kufel, -a: PFM s.231; PKR s. 492

mieszek, -a: PFM s. 161, 225; PKR s. 52, 96; PSM s. 152

pótmisek, -a: PKR s. 485

pytel, -a: PKR s. 595*

¹⁶ J. Kobylińska, dz. cyt., s. 27.

sajdak, -a: PLM s. 220**
talerz, -a: PFM s. 69
toból, -a: PKR s. 188*
tlumok, -a: PFM s. 182
trzos, -a: PFM s. 131
wacek, -a: PSM s. 177
worek, -u: PKR s. 221
wór, -a: PKR s. 531**
 -u: PFM s. 119*, 249*, 279; PKR s. 7*, 196*

Nazwy monet (-a: 5, -u: 0, -a // -u: 0)

Jak wynika z poniższego, końcówka -a panuje w rozpatrywanej kategorii:

grosz, -a: PFM s.95**, 95; PKR s. 198, 369, 403, 511*, 576, 601; PLM s. 172; PSM s. 43, 147, 224, 239, 240
halerz, -a: PKR s. 579
pieniązek, -a: PKR s. 10
szeląg, -a: PLM s. 170, PSM s. 231
taler, -a: PKR s. 310

Nazwy miar (-a:4, -u:0, -a // -u:1)

Niewielka liczba zamieszczonych tutaj form nie uprawnia do twierdzenia, że -u pojawia się w obrębie kategorii nazw miar na zasadzie wyjątku, obok systemowej końcówki -a:

cętmar, -a: PKR s. 642
funt, -a: PLM s. 57, 57, 58
korzec, -a: PFM s. 158, 190, 193, 271; PSM s. 325
kwartnik, -a: PKR s. 21
lan, -a: PFM s. 30*
 -u: PFM s. 237*

Nazwy miesięcy (-a:2, -u:0, -a // -u:0)

Dwa odnotowane rzeczowniki mieszczące się w tej grupie semantycznej mają zgodnie z oczekiwaniem końcówkę -a:

marzec, -a: PFM s. 277
lipiec, -a: PKR s. 118

Nazwy odzieży (-a:13, -u:1, -a // -u:0)

Spośród kilkunastu rzeczowników omawianej kategorii tylko *strój* konsekwentnie przyjmuje końcówkę -u (być może w grę wchodzi tutaj kryterium fonetyczne)

bot, -a: PSM s. 307
czepiec, -a: PKR s. 406
fartuszek, -a: PLM s. 185, 186

kabat, -a: PKR s. 280, 286, 287, 314
kaftan, -a: PKR s. 25; PLM s. 74
kołnierz, -a: PFM s. 9*; PKR s. 82; PSM s. 10
kożuch, -a: PFM s. 28; PKR s. 216, 221, 591; PSM s. 68*
kopieniak (suknia jezdna, płaszcz na Podhalu), -a: PFM s. 215
letniczek, -a: PSM s. 155*
ornat, -a: PKR s. 52
pasek, -a: PLM s. 345**
strój, -u: PFM s. 187**; PKR s. 11*, 86, 319*; PLM s. 256*; PSM s. 111, 117, 118, 118, 120, 121*, 125, 125, 134*, 139
trzewiczek, -a: PSM s. 155*
żupan, -a: PKR s. 411, 603

Nazwy części ciała (-a:20, -u:3, -a // -u:2)

Jak wynika już ze wstępnego bilansu omawiana kategoria semantyczna mieści w swoim obrębie rzeczowniki przyjmujące w dopełniaczu odmienne wykładniki. Zdecydowaną większość stanowią tutaj oczywiście formy z końcówką -a, wśród rzeczowników na -u znajdują się: *kark* i *zadek* (nie potwierdza to jednak koncepcji P. Zwolińskiego dotyczącej repartycji -a, -u w wypadku rzeczowników nazywających części ciała; koncepcji którą zresztą wielokrotnie już podważano¹⁷). Na podstawie jedynego użycia rzeczownika *pysk* trudno kategorycznie stwierdzić, że końcówka -a w XVI/XVII-wiecznej polszczyźnie była mu zupełnie obca (choć nacechowanie augmentatywne może wzmacniać tendencje do upowszechnienia -u). Wahania w zakresie końcówek rzeczownika *grzbiet*, a nawet *ząb* nie dziwią (dostrzega je także J. Kobylińska). Form obocznych rzeczowników: *brzuch*, *język*, *włos*, *zołądek* nie zauważono.

brzuch, -a: PFM s. 22; PKR s. 579*; PSM s. 18, 19, 175, 265, 267
chwost, -a: PKR s. 35
gardziel, -a: PSM s. 313
grzbiet, -a: PFM s. 306; PKR s. 411; PSM s. 276
 -u: PKR s. 633
język, -a: PKR s. 88, 120, 131, 478*; PSM s. 206**
języczek, -a: PSM s. 41
kark, -u: PSM s. 239, 249**
łeb, -a: PKR s. 611; PSM s. 322
lokieć, -a: PKR s. 217; PSM s. 320, 328
macherz (*pęcherz*), -a: PSM s. 23
nos, -a: PFM s. 125**, 131*, 256; PKR s. 39, 211, 223, 312, 427, 573; PSM s. 276, 330
ogon, -a: PKR s. 35, 221, 226, 322, 581**, 635**; PLM s. 77, 143; PSM s. 122**, 132**, 140**, 165, 259, 312, 333
palec, -a: PLM s. 284, 350; PSM s. 314

¹⁷ Patrz W. Mańczak, dz. cyt., s. 70–71.

- pas*, -a: PFM s. 144, 271; PKR s. 12, 46, 46, 182, 254*, 340**, 632; PLM s. 222**, PSM s. 80, 213, 273, 303
- paznokieć*, -a: PSM s. 314
- pęcherz*, -a: PFM s. 230**; PKR s. 221
- podolek*, -a: PLM s. 138**
- pysk*, -u: PKR s. 39
- pyszczeł*, -a: PLM s. 304
- wąs*, -a: PFM s. 245; PKR s. 507, 601
- włos*, -a: PKR s. 598**; PSM s. 282
- zadeł*, -u: PKR s. 199, 224, 526; PSM s. 278
- ząb*, -a: PSM s. 199**
-u: PKR s. 218
- zółądeł*, -a: PFM s. 276; PKR s. 224; PSM s. 21

Nazwy liczb {-a:1, -u:0, -a // -u:0}

Jedyny rzeczownik zamieszczony w tej kategorii zachowuje konsekwentnie po dzień dzisiejszy końcówkę -a:

- tysiąc*, -a: PKR s. 225, 318, 339; PLM s. 88,

Nazwy gier, tańców, zabaw itp. {-a:3, -u:0, -a // -u:0}

Ta grupa z kolei wzbogacona w porównaniu z wcześniejszymi opracowaniami o rzeczownik *hajduk* jest zdecydowanie jednolita pod względem przyjmowanego wykładnika D. lp.

- hajduk*, -a: PLM s. 65**
- taneczek*, -a: PLM s. 77, 166
- taniec*, -a: PKR s. 350, 516, 605; PLM s. 194, 245, 271, 273; PSM s. 141, 153, 156

Nazwy broni i zbroi {-a:6, -u:1, -a // -u:2}

Spośród zapożyczeń jedynie *rynsztunek* ma końcówkę -u, rodzimy *łuk* a nawet deminutywny *łuczek* charakteryzuje się wariantywnością w zakresie końcówek (choć widać wyraźną przewagę -u nad -a). Pozostałe nazwy broni i zbroi, aczkolwiek nieliczne, konsekwentnie przyjmują -a.

- berdysz*, -a: PSM s. 286
- grot*, -a: PKR s. 24
- harkabuz*, -a: PLM s. 75**
- łuczek*, -a: PLM s. 26
-u PLM s. 27, 184, 291
- łuk*, -a: PLM s. 220**
-u: PFM s. 104; PLM s. 28, 165, 285, 350; PSM s. 215
- miecz*, -a: PKR s. 311, 335
- szarpak*, -a: PKR s. 282, 307
- rynsztunek*, -u: PKR s. 310, 340*
- tulich (sztylet)*, -a: PLM s. 55

Nazwy przedmiotów indywidualnych postaciowych (-a:26, -u:11, -a // -u:3)

Z powyższego wynika, iż jest to kategoria niezwykle niejednorodna, w jej obrębie można by dokonywać dalszych podziałów na grupy semantyczne, choć prawdopodobnie wysiłki te nie przyniosłyby odpowiedzi na pytanie zasadnicze – jaka prawidłowość rządzi repartycją końcówek dopełniaczowych wśród wymienionych rzeczowników. Kryterium morfologiczne też wydaje się mało przydatne, gdyż, biorąc pod uwagę same tylko zdrobnienia, trudno dostrzec jakąś wyraźną prawidłowość: przyjmują one zgodnie z oczekiwaniami końcówkę *-a* (np. rzecz. *bębenek*, *kąseczek*, *rąbek*, *wianeczek*), mają obocznie *-a // -u* (*dzwonek*), bądź nawet na zasadzie wyłączości panuje tutaj *-u* (*przyłomek*, *rąbeczek*). Na podstawie kontekstu, z którego wyjęto rzeczowniki *list* i *liść* można wnosić, iż w XVII-wiecznej polszczyźnie wyczuwalna była już ich odmienność znaczeniowa, znajdująca wyraz w dwoistej postaci fonetycznej i potwierdzona wyrazistym rozróżnieniem fleksyjnym (*listu* ale *liścia*).

bębenek, -a: PKR s. 364

chorał, -u: PKR s. 62, 63*

druk, -u: PSM s. 152

dzwon, -a: PKR s. 227; PSM s. 340

-u: PKR s. 219

dzwonek, -a: PLM s. 157, 158

-u: PLM s. 158

guz, -a: PFM s. 118**; PLM s. 75**; PSM s. 217**

kadtub, -a: PKR s. 219,

kalendarz, -a: PFM s. 280; PKR s. 53; PSM s. 339

kałamarz, -a: PKR s. 173, 237**; PSM s. 207, 238

kawalec, -a: PKR s. 645

kąseczek, -a: PKR s. 334, 344

kęs, -a: PKR s. 175, 227, 229, 593**, 605**; PSM s. 225, 226, 229

kij, -a: PFM s. 261, 272; PKR s. 381, 410, 453**, 454, 535; PSM s. 137, 242

kijec, -a: PKR s. 428; PLM s. 75**

klawikord, -u: PKR s. 576

klejnot, -u: PSM s. 308

kloc, -a: PSM s. 179

korzeń, -a: PFM s. 44; PKR s. 216; PLM s. 179, 181**, 337, 338**; PSM s. 58, 170

kostur, -a: PKR s. 229, 230, 575**

krzyż, -a: PFM s. 164; PKR s. 453, 604; PSM s. 188

list, -u: PKR s. 118; PSM s. 281, 307, 310, 324, 325, 326

liść, -a: PFM s. 279; PKR s. 489

obraz, -u: PKR s. 191*

pamiętnik, -a: PSM s. 11

pień, -a: PSM s. 293

pierścień, -a: PFM s. 107, 107; PKR s. 55

postronek, -a: PKR s. 591, 630

powróż, -a: PKR s. 41*, 143, 591; PSM s. 141**

przyłomek, -u: PLM s. 129
rąbcezek, -u: PSM s. 267
rąbek, -a: PLM s. 227
róg, -u: PKR s. 217, 253
stup, -a: PKR s. 188**
styr, -u: PKR s. 8
szczęt, -a: PSM s. 10
 -u: PSM s. 315
sęk, -a: PLM s. 267
tlomoczek, -a: PFM s. 134
wianeczek, -a: PLM s. 170**
wianek, -a: PLM s. 237; PSM s. 197*
wieniec, -a: PFM s. 23; PSM s. 121
znak, -u: PFM s. 246, 289*; PLM s. 221*; PSM s. 132

Kategorie rzeczowników przyjmujących końcówkę -u

Abstracta (-u:134, -a:6, -u // -a:8)

Ta najliczniej reprezentowana tutaj kategoria jest stosunkowo jednolita. Formy z końcówką -u mają zdecydowaną przewagę. Rzeczowniki: *ból*, *cel*, *kłopot*, *obiad*, *przestrach* przyjmują wymiennie oba wykładniki, choć już naówczas widać wyraźną dominację -u, która ostatecznie zwycięża. Współwystępowanie obok siebie form *pokoju* i *pokoja* wynika najczęściej z pozycji klauzulowej rzeczownika (rym), nie świadczy jeszcze o wykształcającej się specjalizacji tych końcówek do różnicowania znaczenia omawianego rzeczownika. *Cień*, *figiel*, *koniec* mają regularnie, tak jak i dziś, -a, odosobniony *tytel*, -a został zastąpiony przez przyjmujący regularnie -u *tytuł*; forma *wzora*, użyta jeden raz, też należy chyba do wyjątków (Kobylińska podaje tylko *wzoru*). Występujący jeszcze w okresie średniopolskim z końcówką -a *cios* ulega przemożnemu wpływowi większości rzeczowników tej kategorii zakończonych na -u. Spośród form wariantywnych jedynie *ostatek* częściej niż -u posiada naówczas w dopełniaczu -a. *Żywot*, kojarzony wciąż z rzeczownikami nazywającymi część ciała, podobnie jak one przyjmuje -a.

afekt, -u: PLM s. 287
animusz, -u: PSM s. 260, 261
autograf, -u: PSM s. 339
bieg, -u: PLM s. 204, 235**
blask, -u: PKR s. 221, 221
błąd, -u: PLM s. 81*; PSM s. 39*
bój, -u: PFM s. 26**, 62*, 98*, 230, 300; PKR s. 11*, 26*, 129, 264**, 296**, 311**, 319; PLM s. 75**, 200
ból, -u: PFM s. 127; PKR s. 638; PLM s. 30, 45, 49, 343, 348
 -a: PFM s. 237**
brak, -u: PLM s. 196**
byt, -u: PKR s. 6; PKR s. 193, 376, 557, 561, 570, 580, 617*; PSM s. 342

- cel, -u*: PKR s. 601*
-a: PKR s. 314
cień, -u: PFM s. 107**, 215; PKR s. 55, 601; PLM s. 27, 28
-a: PKR s. 221
ciężar, -u: PFM s. 167; PKR s. 13, 39; PSM s. 31
cios, -a: PKR s. 511*, 543, 544
cud, -u: PFM s. 73
dar, -u: PKR s. 270; PLM s. 126
dech, -u: PLM s. 200
despekt, -u: PFM s. 21, 79, 241*; PKR s. 152, 168
dług, -u: PFM s. 139; PLM s. 126; PSM s. 134*, 240
dochód, -u: PKR s. 172*; PSM s. 114*
dostatek, -u: PKR s. 210, 559**, 562; PSM s. 73, 148, 232**
dowcip, -u: PFM s. 170; PSM s. 21
fałsz, -u: PFM s. 64; PLM s. 118; PSM s. 11, 250
fasoł, -u: (frasunek) PKR s. 484*
figiel, -a: PKR s. 588, 594*
fortel, -u: PFM s. 29, 216; PKR s. 84, 477; PLM s. 82; PSM s. 331
fragment, -u: PKR s. 494
frasunek, -u: PKR s. 42, 257, 333, 340*, 454; PLM s. 43, 114, 162, 166, 166; PSM s. 231
gest, -u: PSM s. 133
głód, -u: PFM s. 141*, 202*, 301*; PKR s. 154, 165, 172*, 203, 252, 392, 448*, 547, 570, 579, 601*, 621*; PLM s. 84*, 172; PSM s. 95*, 105, 114, 228, 240, 248
gniew, -u: PLM s. 9, 111, 196, 224, 225, 263, 304, 341; PSM s. 57, 89, 100, 122, 122, 137, 142, 167, 167, 184, 238
grzech, -u: PFM s. 54; PKR s. 351*; PSM s. 68, 116, 128, 205, 230
gwałt, -u: PKR s. 117; PKR s. 164, 318, 330, 580; PSM s. 226
handel, -u: PKR s. 127, 131
honor, -u: PKR s. 636
kłopot, -u: PFM s. 61, 117, 150, 225 ; PKR s. 115, 158*, 171, 171, 393, 540; PLM s. 116, 125; PSM s. 76, 265, 308
-a: PFM s. 245**; PKR s. 100**, 494*; PLM s. 14**, 57**, 151**, 177**, 235*, 295**, 334**, 494**; PSM s. 137**
konwój, -u: PSM s. 325
koniec, -a: PKR s. 26, 45, 45
koszt, -u: PKR s. 6, 230; PSM s. 36
krok, -u: PLM s. 285*
kształt, -u: PSM s. 127
kunst, -u: PSM s. 303
los, -u: PLM s. 275*
łup, -u: PKR s. 46
majestat, -u: PFM s. 54
mus, -u: PLM s. 216
natóg, -u: PFM s. 151**; PLM s. 92; PSM s. 39**
niedostatek, -u: PSM s. 112

- niepokój*, -u: PSM s. 133
nierzqd, -u: PSM s. 216*
nocleg, -u: PKR s. 216, 227
obiad, -u: PFM s. 139, 144, 232, 257; PKR s. 580, 649**; PSM s. 30
-a: PFM s. 86; PLM s. 211**, 247**; PSM s. 172**
oblów, -u: PKR s. 46; PLM s. 150, 168, 224
oddech, -u: PKR s. 636*; PLM s. 68**
odpoczynek, -u: PSM s. 233**
ostatek, -u: PSM s. 232*
-a: PKR s. 46, 65, 162**, 210**, 332**, 348**, 402, 498; PSM s. 141, 268, 342, 343
placz, -u: PFM s. 185, 270; PKR s. 61, 325; PLM s. 14, 85, 237; PSM s. 115, 161
pobór, -u: PFM s. 143*, 179*; PKR s. 169, 196
pojedynek, -u: PLM s. 27**
pokłon, -u: PLM s. 125
pokój, -u: PFM s. 62*, 98*, 150**, 240**, 300; PKR s. 27, 82, 542*, 641; PLM s. 23, 200, 210**, 211, 257, 273; PSM s. 71, 121*, 134*, 187, 190, 233
-a: PKR s. 346**; PLM s. 105**, 105, 128, 312; PSM s. 278**
połóg, -u: PKR s. 205
popis, -u: PKR s. 340
porządek, -u: PKR s. 139, 559
posag, -u: PLM s. 261**
posiłek, -u: PSM s. 138
powrót, -u: PSM s. 124
pożytek, -u: PFM s. 105, 135; PKR s. 60, 154; PLM s. 111, 193; PSM s. 245, 253
przystanek, -u: PLM s. 278**, PKR s. 642*
przestrach, -u: PKR s. 217, 267*; PLM s. 8
-a: PLM s. 141
przewóz, -u: PKR s. 219, 219, 227
przyjazd, -u: PKR s. 25
przyrpadek, -u: PFM s. 15; PKR s. 582
puk, -u: PFM s. 68
ratunek, -u: PFM s. 54; PKR s. 475
raz, -u: PFM s. 247*; PKR s. 17, 25, 26, 35, 43, 59, 115, 115, 191*, 335, 336, 346; PLM s. 24*, 26, 105**
regres, -u: PSM s. 238*
respekt, -u: PFM s. 241*; PKR s. 152, 641
rodzaj, -u: PKR s. 478
rozbój, -u: PLM s. 150, 168**, 224**
rozmyśl, -u: PKR s. 491
rozsąddeczek, -u: PLM s. 231**
rozum, -u: PKR s. 90, 110, 245, 358, 524**; PLM s. 56, 151, 214**; PSM s. 21, 146
rytm, -u: PFM s. 175; PKR s. 628
sekret, -u: PSM s. 267
sen, -u: PFM s. 128; PLM s. 210, 211, 211, 268, 278; PSM s. 76, 117, 162
skok, -u: PFM s. 170, 266, 299*

- skon*, -u: PSM s. 289
skrupuł, -u: PKR s. 300
skutek, -u: PKR s. 415; PLM s. 212
smak, -u: PFM s. 289*; PKR s. 509, 645, 645; PLM s. 221**; PSM s. 32, 252, 304
smród, -u: PFM s. 247*; PKR s. 526; PSM s. 119
smutek, -u: PFM s. 25; PLM s. 104, 116, 165, 165, 181, 183, 218, 260
srom, -u: PKR s. 269*, 571**, 576; PLM s. 43*; PSM s. 160*
statek, -u: PFM s. 26, 43; PKR s. 324; PSM s. 55, 206
stan, -u: PFM s. 40, 237
strach, -u: PFM s. 255; PKR s. 81, 81, 97, 111*, 193, 217, 225, 226, 227, 228, 230, 262, 268**, 575, 599, 633, 633; PLM s. 213, 267; PSM s. 112, 121, 272, 330
syt, -u: PKR s. 6178
szafunek, -u: PSM s. 264*
szturm, -u: PFM s. 142
szwank -u: PLM s. 328; PSM s. 259
śmiech, -u: PFM s. 269, 273; PKR s. 55, 59, 223, 351*, 598; PLM s. 78, 138**, 144; PSM s. 66, 132, 155
takt, -u: PSM s. 214, 215, 306
targ, -u: PFM s. 36, 133; PSM s. 138
tok, -u: PKR s. 12
trafunek (// trefunek), -u: PKR s. 17; PLM s. 196, 285**, 341; PSM s. 226
trop, -u: PSM s. 159
trud, -u: PKR s. 550
tryumf, -u: PSM s. 206
tytel (tytuł) -a: PKR s. 588
tytuł, -u: PFM s. 25; PSM s. 205, 206
ucisk, -u: PKR s. 581*
uczynek, -u: PFM s. 52**, 181, 269; PSM s. 267
ukrop, -u: PKR s. 648
ukropek, -u: PKR s. 646
umór, -u: PSM s. 186
umysł, -u: PKR s. 481
upadek, -u: PFM s. 41; PSM s. 79, 149
upór, -u: PSM s. 61
uraz, -u: PFM s. 302*; PKR s. 43, 346; PLM s. 106**
urodzaj, -u: PKR s. 170
wątek, -u: PFM s. 226
wstyd, -u: PKR s. 114, 114, 313, 638; PLM s. 33, 89, 295; PSM s. 10, 55, 124
wychód, -u: PFM s. 247*; PSM s. 11
wyrok, -u: PFM s. 34*; PKR s. 416*, 421*
wywód, -u: PKR s. 141; PLM s. 84*
wzgląd, -u: PSM s. 39*, 205
wziątek, -u: PSM s. 246
wzór, -a: PKR s. 97**
wzrok, -u: PLM s. 183, 231; PSM s. 41
wzrost, -u: PFM s. 41; PKR s. 6, 96, 240, 573; PLM s. 82; PSM s. 167

- zamach*, -u: PKR s. 632
zamysł, -u: PKR s. 563
zapach, -u: PKR s. 646
zapis, -u: PKR s. 376
zawód, -u: PFM s. 118*; PKR s. 485
zbytek, -u: PSM s. 118, 132
zdech, -u: PFM s. 68, 178*; PKR s. 165**, 197*, 228, 636*; PLM s. 68**, 168*; PSM s. 30**
zjazd, -u: PSM s. 79, 148
zmysł, -u: PKR s. 377
znak, -u: PKR s. 253; PLM s. 221**
znój, -u: PKR s. 647
zwyczaj, -u: PSM s. 9**
zysk, -u: PFM s. 19, 170; PKR s. 218, 369, 458, 581*; PSM s. 82
zał, -u: PKR s. 23, 90, 207**, 502, 537, 540, 547, 547; PLM s. 48, 56, 112, 152, 162, 162, 217, 275, 310, 335; PSM s. 87, 111, 111, 111, 111, 113, 312
żart, -u: PFM s. 269; PKR s. 274, 295, 428, 438
żywot, -a: PFM s. 222; PKR s. 509; PLM s. 41, 67, 141, 190, 235, 295; PSM s. 248

Nazwy zjawisk fizycznych [-u:12; -a:0; -u // -a:1]

Rzeczowniki nazywające zjawiska fizyczne przyjmują jak widać niemal regularnie końcówkę *-u*, wyjątek stanowi charakteryzujący się największą frekwencyjnością *deszcz*, który co prawda w polszczyźnie literackiej dosyć szybko ujednolicił *-u*, ale w gwarach formy *deszcza* nie są wcale rzadkie.

- chłód*, -u: PSM s. 337
deszcz (dżdż-), -u: PKR s. 594; PSM s. 271
 -a: PFM s. 304; PKR s. 81, 160, 521, 545, 551
gamon (hałas), -u: PLM s. 137,
głos, -u: PLM s. 158, 275**
grad, -u: PFM s. 304*
grom, -u: PFM s. 261*
hałas, -u: PKR s. 540
huk, -u: PKR s. 221
mróz, -u: PSM s. 228
ogień, -a: PFM s. 41, 141; PKR s. 642; PLM s. 203, 274, 280, 288, 289, 322; PSM s. 116, 127, 199, 244, 334
trząsk, -u: PSM s. 184
wiatr, -u: PFM s. 112; PKR s. 25, 25, 224, 637; PSM s. 287, 296
wrzask, -u: PFM s. 21, 112**, 274; PKR s. 317*; PLM s. 123**

Collectiva [-u:12; -a:0; -u // -a:2]

Współcześnie rzeczowniki zamieszczone tutaj przyjmują bezwyjątkowo *-u*, wydaje się, iż w przeszłości *dobytek* występował w dwojakiej postaci (często wyraz

konstituujący rym wpływał na wybór końcówki *-a*), formy *luda*, zaś powszechne jeszcze w staropolszczyźnie, stopniowo zanikały na rzecz *ludu*.

chór, *-u*: PKR s. 379*

cech, *-u*: PFM s. 178*, 179, 211; PKR s. 161**, 165**, 197*, 409, 412; PLM s. 82, 90; PSM s. 9, 12

dobytek, *-u*: PKR s. 169

-a: PKR s. 190**, 199, 208**

motłoch, *-u*: PFM s. 116*, 149*; PKR s. 145

naród, *-u*: PKR s. 413

lud, *-u*: PFM s. 24, 73**, 205, 211; PKR s. 168, 318, 604**; PSM s. 11, 20, 79, 148, 277

-a: PKR s. 189**

pulk, *-u*: PLM s. 237

ród, *-u*: PFM s. 141*; PKR s. 35, 154, 492, 506

sejm, *-u*: PKR s. 266

sprzęt, *-u*: PSM s. 163

stan, *-u*: PFM s. 237*; PKR s. 62, 250, 359, 372, 562; PLM s. 125, 228**, 352; PSM s. 157, 265**

synod, *-u*: PKR s. 168

zakon, *-u*: PKR s. 211, 283, 309; PSM s. 123**

zbór, *-u*: PKR s. 155, 190

Rzeczowniki materiałowe (-u:38, -a:5, -u // -a:2)

Większość stanowią tutaj rzeczowniki z końcówką *-u*, forma *podra* użyta jedynie raz jest niewątpliwie wyjątkiem. *Kamień* funkcjonujący równoległe z collectivum *kamienie* z pewnością pod wpływem jego dopełniacza przyjmuje stale *-a* i determinuje formę rzeczownika *krzemień*. Było to tym łatwiejsze, że oba należały niegdyś do deklinacji spółgłoskowej i mają podobną budowę. O przyjęciu przez rzeczownik *węgiel* końcówki *-a* nietypowej dla materiałowych zadecydowało również istnienie collectivum *wągle* lub *węgle*, w grę mógł też wchodzić tutaj czynnik morfologiczny (sufiks *-el* bądź występowanie *e* ruchomego)¹⁸. *Paździerz* ma konsekwentnie *-a*, chyba przez analogię do rozlicznych nazw wykonawców czynności z sufiksem *-erz*.

Róg, *towar* występują w analizowanych tekstach w dwojakiej postaci (z *-a* lub z *-u*), ale zbyt rzadko, by dostrzec już naówczas wyraźną predylekcję do końcówki *-u*, która ostatecznie zwyciężyła.

chróst (*chrost*), *-u*: PFM s. 27; PKR s. 456, 631; PSM s. 332

dyament, *-u*: PSM s. 213

dym, *-u*: PKR s. 203**, 430, 641; PLM s. 88; PSM s. 16*

blawat, *-u*: PFM s. 245; PSM s. 164

brud, *-u*: PKR s. 641

burstyn, *-u*: PSM s. 23, 293

gagatek (*czarny bursztyn*), *-u*: PSM s. 310

¹⁸ J. Kobylińska, dz. cyt., s.63-64.

- gnój*, -u: PFM s. 239, 239; PKR s. 253, 533, 533, 535, 535, 537, 537*, 539, 541, 548, 548, 550, 542**; PLM s. 144, 248, 256*; PSM s. 41, 274
- halabaster*, -u: PFM s. 19
- jad*, -u: PFM s. 304*; PKR s. 80, 261**, 442, 637
- jedwab*, -u: PFM s. 122, 173, 183
- kamień*, -a: PFM s. 155; PLM s. 204 PSM s. 334
- kir*, -u: PFM s. 177
- klaister*, -u: PKR s. 598
- krochmal*, -u: PKR s. 173
- krzemień*, -a: PFM s. 112; PKR s. 224
- krzozos*, -u: PKR s. 264
- lazur*, -u: PFM s. 19*
- lód*, -u: PFM s. 234; PKR s. 230, 436; PSM s. 309
- ług*, -u: PFM s. 209, 216; PKR s. 620*; PSM s. 134*, 319
- marmur*, -u: PFM s. 19*; PSM s. 55, 258, 301
- mocz*, -u: PFM s. 90, 90
- mosiǰdz*, -u: PFM s. 19
- mózg*, -u: PKR s. 371, 402, 502; PSM s. 20, 41, 118
- nabiał*, -u: PSM s. 231**
- papier*, -u: PFM s. 19, 162, 282; PKR s. 489, 598*; PSM s. 238
- paździerz*, -a: PFM s. 279
- piasek*, -u: PKR s. 317*; PSM s. 178, 185
- plód*, -u: PFM s. 301*
- popiół*, -u: PFM s. 27, 143; PKR s. 249; PSM s. 307
- poślad*, -u: PFM s. 301*
- pot*, -u: PKR s. 641; PSM s. 98
- proch*, -u: PFM s. 193*; PKR s. 145, 622; PSM s. 57*, 266
- proszeczek*, -u: PSM s. 267
- puder*, -a: PSM s. 133
- pulweras*, -u: (proszek do atramentu) PSM s. 238
- rog*, -u: PLM s. 222; PSM s. 57, 291
-a: PSM s. 281
- safran*, -u: PSM s. 293
- ślód*, -u: PFM s. 202*
- stolec*, -u: PFM s. 131*
- szmarag*, -u: PLM s. 261**
- śnieg*, -u: PFM s. 266**, 305; PSM s. 283
- tabak*, -u: PSM s. 296, 308
- towar*, -u: PLM s. 247**; PSM s. 289
-a: PSM s. 12,
- węgiel*, -a: PFM s. 121
- wosk*, -u: PFM s. 179*; PKR s. 169, 184, 184, 221; PSM s. 336

Nazwy potraw, napojów, mas i płynów (-u:21, -a:5, -u // -a:0)

Przeważa zdecydowanie końcówka -u (mają ją rzeczowniki masowe i bezpostaciowe), -a przyjmują tylko nieliczne tutaj nazwy potraw o charakterze policzalnym

i postaciowym: *chleb, kołacz, mółdrzyk, ser*. Zasada repartycji końcówek dopełniacza w obrębie omawianej grupy semantycznej sformułowana przez S. Jodłowskiego¹⁹ znajduje jak widać potwierdzenie w polszczyźnie historycznej. Jedynie rzeczownik *kisiel* ma wbrew oczekiwaniom *-a* zamiast *-u*, może tego typu wahania tłumaczyć trzeba jego małą frekwencyjnością i słabym zadomowieniem w języku XVII-wiecznych plebejuszy.

barszcz, -u: PFM s.143

chleb, -a: PFM s.17, 89, 93**, 124, 124**, 138, 149, 162, 193**, 258**, 273, 281; PKR s. 5, 7**, 16**, 23, 37**, 60**, 75, 85, 91, 121**, 141**, 147, 149, 151**, 155** 161, 171, 173, 175**, 185**, 186**, 186, 188, 193**, 196, 198, 200, 201, 227, 228, 262**, 268**, 276**, 297**, 312, 318**, 348, 413**, 417**, 426**, 439**, 456**, 515**, 519**, 533**, 536**, 538, 542, 545**, 546, 547, 552**, 552**, 559, 561**, 575, 576, 602**, 607**, 612, 637**, 639**, 642**, 649; PLM s.22**, 63**, 80, 87**, 116**, 163**, 172, 238, 261**, PSM s.25, 33, 44**, 98**, 113**, 122, 131, 198**, 205, 240, 244, 245, 246, 249, 252**, 253, 254, 254, 259**, 273, 322, 327

cukier, -u: PFM s. 130

dziegć, -u: PSM s. 238

kisiel, -a: PKR s. 222

kołacz, -a: PKR s. 220; PSM s. 94

likwor, -u: (II lękwor) PKR s. 578, 589

lój, -u: PKR s. 194**

miód, -u: PFM s. 118*, 215; PKR s. 203, 223, 242, 350, 428, 448*, 450, 601*; PSM s. 29, 40, 57, 80, 287, 287, 287, 323, 323, 323

mółdrzyk (ser ukraiński), -a: PKR s. 611

napój, -u: PLM s. 115

obrok, -u: PFM s. 45; PSM s. 222*

ocet, -u: PSM s. 16

olej, -u: PKR s. 622*; PLM s. 133; PSM s. 328

pęczak, -u: PFM s. 254

pokarm, -u: PSM s. 320

rosół, -u: PFM s. 163*; PKR s. 484*, 491*, 644, 644

ser, -a: PKR s. 318; PSM s. 180

smalec, -u: PKR s. 119, 130, 211**, PSM s. 227**

sok, -u: PSM s. 296

syrop, -u: PSM s. 19**

szpec, -u: PKR s. 241

tazbier, -u: (kiepskie piwo) PSM s. 275

trunek, -u: PSM s. 29, 121, 181, 264*, 342

twaróg, -u: PKR s. 220, 563**, PSM s. 341

wosk, -u: PFM s. 179*

¹⁹ S. Jodłowski, *O formach budyniu, pasztetu II omleta, biskopta itp.*, JP XXXIII, 1953, s. 84–94.

Nazwy roślin i ich owoców, jarzyn itp. [-u:25, -a:6, -u // -a:1]

Większość rzeczowników o znaczeniu zbiorowym bądź gatunkowym należących do tej kategorii semantycznej, zarówno w przeszłości, jak i współcześnie ma w omawianym przypadku *-u*. Wyłom w tej regule stanowią nazwy zbóż: *jęczmień* i *owies* konsekwentnie występujące z końcówką *-a*, tak też dzieje się z deminutywnym *narciszkiem* zastąpionym przez *narcyza* oraz znanym dobrze w botanice *jasini-cem*. Forma *kwiata* należy już raczej do XV-wiecznych archaizmów fleksyjnych, *krzak* z kolei może dziś występować w dopełniaczu w dwojakiej postaci: z *-a* lub rzadziej *-u*. Wahania wykazuje tylko w omawianym materiale *pieprz*, choć wyraźnie widać zaznaczającą się dominację *-u* nad *-a*.

amarak (majeran), *-u*: PSM s. 58

bób, *-u*: PSM s. 311

chmiel, *-u*: PFM s. 178**, 264, 264; PK R s. 601*

chrzan, *-u*: PFM s. 95; PKR s. 218; PSM s. 238

chwast, *-u*: PLM s. 8

cynamon, *-u*: PSM s. 24

czosnek, *-u*: PSM s. 57, 238

gałgan, *-u*: PSM s. 24

groch, *-u*: PFM s. 33, 116*, 116, 148, 149*, 193*; PKR s. 23, 203, 267*, 318, 320, 487, 535; PLM s. 64; PSM s. 80, 253

imbier, *-u*: PKR s. 598*; PSM s. 24

jarmuż (roślina gryczana), *-u*: PSM s. 188

jasiniec (gatunek rośliny), *-a*: PSM s. 337

jaskier, *-u*: PKR s. 180

jęczmień, *-a*: PFM s. 119, 141, 203

kąkol, *-u*: PKR s. 292**; PLM s. 173

krokosz, *-u*: (szafran polny) PKR s. 645

krzak, *-a*: PFM s. 111; PLM s. 342

kwiat, *-a*: PSM s. 196*

laur, *-u*: PLM s. 153

len, *-u*: PLM s. 142, 142

mak, *-u*: PKR s. 547**

mech, *-u*: PKR s. 169

mirt, *-u*: PLM s. 219

narciszek (narcyz), *-a*: PLM s. 57

owies, *-a*: PKR s. 25, 392, 611; PLM s. 64

pieprz, *-u*: PFM s. 143, 165; PKR s. 173, 222, 491, 598, 598**, 645, 646
-a: PKR s. 252

pszon (proso wymielone), *-u*: PKR s. 611

skrzyp, *-u*: PFM s. 112

szafran, *-u*: PLM s. 24, 40

szalej, *-u*: PKR s. 622*

trzmieł (rodzaj krzewu), *-u*: PSM s. 283

wielogroch, *-u*: PSM s. 57*

Nazwy dni tygodnia [-u:3, -a:0, -u // -a:0]

Wynotowane z analizowanych tekstów nazwy dni tygodnia bezwyjątkowo mają końcówkę *-u*.

czwartek, *-u*: PSM s. 286

poniedziałek, *-u*: PSM s. 286

wtorek, *-u*: PKR s. 117

Nazwy budowli i pomieszczeń [-u:26, -a:13, -u // -a:2]

Wydaje się, iż niewielkie odchylenia w zakresie przyjmowanych przez poniższe rzeczowniki wykładników w stosunku do stanu współczesnego mogą świadczyć o dosyć wczesnej i względnie konsekwentnej repartycji *-u* bądź *-a* już na przełomie XVI i XVII wieku w obrębie sygnalizowanej kategorii semantycznej. Tylko *plot* i *dwór* występują w dwojakiej postaci fleksyjnej i – jak się wydaje – trwa to jeszcze przez dość długi czas. Zazwyczaj kryterium morfologiczne decyduje o tym, że końcówka *-a* związana jest z tak dużą grupą nazw budowli i pomieszczeń (wszak przyrostki *-erz*, *-arz*, *-ec*, *-or* zwykle wskazują na wykonawców różnorodnych czynności). Obok rozlicznych form rzeczownika *dom*, *-u* pojawiają się sporadyczne wypadki użycia biernika w funkcji dopełniacza, ale tylko z rządem przyimkowym: *do dom*.

browar, *-u*: PKR s. 218

budynek, *-u*: PSM s. 305, 312

chlew, *-a*: PKR s. 456**, 457, 457

dach, *-u*: PKR s. 169, 408

domeczek, *-u*: PSM s. 275

do dom PFM s. 102; PKR s. 620; PSM s. 106

dom, *-u*: PFM s. 12, 21, 24, 27, 29*, 30**, 42, 51, 52, 88, 102, 104, 108**, 135, 151, 158, 190, 194, 197, 265, 295**, PKR s. 7**, 48, 62, 85**, 114, 121**, 173, 185, 204, 204**, 209**, 211*, 215, 229, 230, 245**, 245**, 264, 269*, 274, 297, 312, 318, 318, 319, 325, 326, 330**, 363, 373, 374, 410**, 459**, 467, 473, 515, 516, 544, 545, 547, 553, 562**, 580, 616, 620, 621, 622; PLM s. 30, 31, 43, 43*, 49, 75, 82, 83, 85, 93, 138, 173, 239, 240**, 268; PSM s. 19, 33, 33, 65, 70, 70, 70, 75, 75, 76, 114, 138, 139, 146, 155, 161, 166*, 172, 177, 177, 185, 195, 206, 206, 206, 241, 249, 254, 271, 275, 275, 275, 293, 298, 301, 308, 315, 324, 335

dwór, *-u*: PFM s. 117, 140, 256; PKR s. 7*, 47, 82, 252, 360, 379*, 578; PSM s. 219, 224, 297

-a: PFM s. 65**, PKR s. 54**, 64**, 204**, 205**, 260, 546*

folwark, *-u*: PFM s. 142**

gmach, *-u*: PKR s. 111*, 267*

grób, *-u*: PFM s. 76, 95, 95, 98 ; PKR s. 98, 164**, 634, 635; PLM s. 54, 313; PSM s. 134, 323

jaz, *-u*: PLM s. 105**

klasztór, *-a*: PFM s. 32**, 214, 206; PKR s. 348, 349**, 499*; PSM s. 54

komin, *-a*: PFM s. 27, 121, 303**, PKR s. 645; PSM s. 241**

- kościół*, -a: PFM s. 29, 52, 89**, 89**, 95, 95, 95**, 102**, 126**, 165**, 168, 169, 194, 269, 277; PKR s. 25**, 45, 46, 51, 52, 53, 56, 64, 65, 151, 160, 160, 161, 163, 166, 169, 169, 169*, 174**, 181**, 181**, 183**, 188*, 206**, 210, 212, 347**, 348**, 499**, 502**, 502**, 504, 511, 518**, 524**, 546, 604, 604**;
PLM s. 147, 148, 173**; PSM s. 10, 78, 105, 120, 133, 155*, 158, 160, 161, 164, 175, 176, 177, 179, 184, 195, 241, 273, 274, 294, 297
- kram* (// *krom*), -u: PFM s. 48; PSM s. 133
- loch*, -u: PKR s. 267*
- meczet*, -u: PSM s. 313
- młyn*, -a: PFM s. 124**, 162**; PKR s. 456, 533, 533
- monastyr*, -a: PSM s. 283
- most*, -u: PFM s. 104; PKR s. 164**, PSM s. 180, 284, 315
- mur*, -u: PFM s. 245; PKR s. 26, 225, 225; PLM s. 141, 141, 141
- obóz*, -u: PFM s. 70; PKR s. 339; PSM s. 303
- ołtarz*, -a: PFM s. 95, 179; PKR s. 50, 152, 604
- piec*, -a: PFM s. 214, 270, 273, 273; PKR s. 76, 221, 222, 561, 580, 599, 647
- plot*, -u: PKR s. 158*, 223
-a: PKR s. 393**; PLM s. 69**; PSM s. 114**, 341
- pręgierz*, -a: PFM s. 51, 135; PSM s. 80, 248
- próg*, -u: PKR s. 628
- ratusz*, -a: PLM s. 82; PSM s. 80
- ryńsztok*, -u: PLM s. 329
- skarb*, -u: PFM s. 245; PKR s. 49, 168, 169
- sklep*, -u: PFM s. 20
- sklepiczek*, -u: PLM s. 125**
- sklepik*, -u: PLM s. 125
- szpichlerz*, -a: PSM s. 288
- szpital*, -a: PFM s. 274; PKR s. 211; PSM s. 25, 178, 181, 231, 231
- szynk*, -u: PFM s. 120
- śląg* (*droga*), -u: PKR s. 336
- tartak*, -u: PKR s. 644
- transyt* (*wychodek*), -u: PSM s. 336
- warztat*, -u: PSM s. 78, 234**, 241
- zamek*, -u: PFM s. 142, 226; PLM s. 141; PSM s. 297, 312

Nazwy ustaw, terminów prawnych i naukowych, uroczystości itp. (-u-21, -a-2, -u // -a-1)

O znacznej jednolitości tych rzeczowników pod względem postaci dopełniacza lp. decyduje niewątpliwie ich pochodzenie, do wyjątków należą bowiem nazwy stanowiące prasłowiańskie dziedzictwo. Formy *pacierza*, *psalterza* tłumaczyć trzeba znowuż ich budową przypominającą formacje słowotwórcze typu *balwierz*, *kuśnierz*. *Kiermasz* pojawia się dwukrotnie w analizowanych tekstach, występując w odmiennej postaci fleksyjnej, i wydaje się, że już naówczas była mu bliższa końcówka -u, która nie bez wpływu innych rzeczowników z tej grupy ostatecznie zwyciężyła.

- akt*, -u: PKR s. 486
bankiet, -u: PSM s. 313
chrzest, -u: PKR s. 192
czynsz, -u: PFM s. 143, 272
dekret, -u: PLM s. 81; PSM s. 115
dyngus, -u: PKR s. 216
herb, -u: PSM s. 165
jarmark, -u: PFM s. 159**; PKR s. 180*
kiermasz, -u: PKR s. 329*
 -a: PLM s. 64**
nieszpór, -u: PFM s. 119*, 143*, 179*, 190*, 249; PKR s. 190, 258, 378; PSM s. 155
odpust, -u: PFM s. 199; PKR s. 190*
pacierz, -a: PFM s. 188; PKR s. 201, 339, 341, 642
posag, -u: PKR s. 372
psalterz, -a: PFM s. 270
regestr // rejestr, -u: PKR s. 316, 562, 637; PLM s. 188; PSM s. 134, 142
rym, -u: PSM s. 16*
rząd, -u: PKR s. 51, 347, 384; PLM s. 261; PSM s. 29
sakrament, -u: PKR s. 491
sąd, -u: PKR s. 83; PLM s. 143, 144; PSM s. 245
statut, -u: PFM s. 220
ślub, -u: PFM s. 147; PKR s. 368; PLM s. 15**; PSM s. 160
testament, -u: PLM s. 144
targ, -u: PLM s. 90, 133
urząd, -u: PFM s. 216; PLM s. 81**, 144; PSM s. 81, 148

Ogólne nazwy topograficzne (-u:21, -a:13, -u // -a:3)

Przewaga rzeczowników wstępujących w omawianym materiale wyłącznie z końcówką -u nie jest zdecydowana. Wahania wykazują *las*, *ogród* i *przodek*. Dwa pierwsze o wiele częściej niż u przyjmują -a i stan taki, nieobcy gwarom współczesnym, w polszczyźnie literackiej utrzymuje się przez długie lata²⁰. Z kolei *przodek* uległ różnicowaniu znaczeniowemu, kiedy oznacza osobę – wówczas jak inne żywotne zachowuje -a. Końcówka -a w wypadku kilku poniżej wymienionych rzeczowników znajduje wystarczające uzasadnienie w ich morfologii (np. *chrośniaczek*, *cmyniarz*, *czyściec*, *gościniec*, *kącik* i in.). Czemu jednak widzimy obok siebie w zebranych materiale formy *gaju*, *raju* obok *kraja*, *zdroja* trudno jednoznacznie rozstrzygnąć (tutaj nawet kryterium fonetyczne na niewiele się przydaje). *Świat* to rzeczownik, który wraz z kilkoma żywotnymi zachowuje w celowniku -u i być może tkwi w tym wyjaśnienie jego dopełniaczowej końcówki -a – chodziło przypuszczalnie o uniknięcie nietypowego dla rodzaju męskiego synkretyzmu D. i C. Ip.

- bok*, -u: PFM s. 33, 34, 240**; PKR s. 19**, 78*, 295, 490; PLM s. 113**, 285*, 350; PSM s. 328, 328
bór, -u: PFM s. 92, 108; PKR s. 599; PLM s. 127; PSM s. 16, 290

²⁰ J. Kobylińska, dz. cyt., s. 88–89, 93.

- brzeg*, -u: PFM s. 104, 246
burk (bruk), -u: PFM s. 211
chrośniaczek, -a: PSM s. 272
cmyntarz // smyntarz, -a: PFM s. 262; PKR s. 173
czyścić, -a: PSM s. 127
dół, -u: PFM s. 95*; PKR s. 507, 575; PLM s. 76; PSM s. 274
folwark, -u: PFM s. 51; PKR s. 180*, 190**, PSM s. 137*
gaj, -u: PLM s. 183, 291
gościniec, -a: PLM s. 75**, 139
grunt, -u: PFM s. 245; PKR s. 112; PSM s. 292, 315
kącik, -a: PSM s. 236
kąt, -a: PFM s. 151**, 168, 254; PKR s. 193, 268, 386, 408, 408, 539, 632; PLM s. 92**
koniec, -a: PFM s. 23, 74**, 136**, 219, 279; PKR s. 231, 254**, 291, 382, 421, 483, 563, 603; PLM s. 56, 128, 141, 152, 317; PSM s. 290
kraj, -a: PFM s. 99**
las, -u: PFM s. 303; PKR s. 226; PSM s. 239*
 -a: PFM s. 53, 53, 53, 154, 214, 303; PKR s. 130, 254*, 299, 456, 533, 535, 535*, 537, 549; PLM s. 247, 340; PSM s. 225, 296
laseczek, -a: PLM s. 331**
ocean, -u: PSM s. 312
ogród, -u: PKR s. 119
 -a: PFM s. 201**, 262; PLM s. 8, 127**, 170**, 259**, PSM s. 139**, 195**, 333, 336
ogródeczek, -a: PLM s. 122**, 305
ogródek, -a: PSM s. 153**
parnas, -u: PLM s. 259
plac, -u: PKR s. 115; PLM s. 184, 291
początek, -u: PFM s. 23, 125; PKR s. 9, 574**, PLM s. 1
pośrodek, -a: PSM s. 145
przodek, -u: PFM s. 10, 38, 90, PKR s. 54
 -a: PKR s. 281, 307
przód, -u: PSM s. 141
raj, -u: PFM s. 10; PKR s. 615**, PLM s. 305**
rynek, -u: PFM s. 93, 249
sadeczek, -u: PLM s. 267
śrzodek, -u: PKR s. 362**, PSM s. 273
świat, -a: PFM s. 6, 19, 27, 54, 57**, 74**, 87**, 125**, 159**, 161, 165**, 180**, 181**, 187**, 207, 229, 288**, 289**, PKR s. 43, 115, 196**, 253**, 270**, 333**, 358, 359, 360**, 374**, 429**, 429, 457**, 471**, 522, 542**, 548, 597, 644; PLM s. 92**, 144, 159**, 165**, 165**, 172**, 238**, 258, 259**, 260**, 279**, 279, 283**, 302, 311**, 312**, 312**, 312**, 312**, 312**, 312**, 312**, 344; PSM s. 67, 72, 99, 116*, 125, 127, 127, 128, 135**, 172**, 172, 187, 193, 193, 196*, 197, 197, 198, 234, 237**, 241, 247, 254, 310, 317
tył, -u: PFM s. 197
wierzch, -u: PFM s. 119, 245; PKR s. 211; PLM s. 279, 306; PSM s. 24, 81, 157, 327
wschodek, -u: PSM s. 33

zachód, -u: PSM s. 302, 309

zdrój, -a: PLM s. 329**

Nazwy chorób (-u:3, -a:0, -u // -a:0)

Nazwy chorób wynotowane z tekstów literatury plebejskiej występują tylko z końcówką -u. Znikoma liczba tych rzeczowników użytych zresztą jednokrotnie, nie daje możliwości dostrzeżenia ewentualnych oscylacji między -u i -a.

kaduk (padaczka), -u: PSM s. 147

trąd, -u: PSM s. 216*

wrzód, -u: PSM s. 293

Nazwy jednostek czasu (-u:7, -a:4, -u // -a:3)

Ta niezwykle zróżnicowana grupa semantyczna pod względem przyjmowanych końcówek dopełniaczowych po dziś dzień nie posiada jednego wykładnika upowszechnionego na wszystkie rzeczowniki. Co prawda formy oboczne, jak widać ze sporządzonego zestawienia, stopniowo ograniczają użycie -a na korzyść -u, ale dziś na skutek starcia się kryterium znaczeniowego z morfologicznym *poranek* może mieć obie końcówki, podobnie sprawa przedstawia się z rzeczownikiem *wieczór*, choć tutaj geneza wahań nie jest tak oczywista. Nie dziwią wśród poniższych formy: *dnia*, *tygodnia*, *miesiąca*, ale z pewnością odosobniona jest końcówka -u przy rzeczowniku *popielec*.

czas, -u: PFM s. 180, 248; PKR s. 55, 59, 62, 65; PKR s. 166, 181**, 215, 221, 241, 358*, 359, 410, 413, 414, 491, 516, 544, 553, 558, 559, 563, 575, 633; PLM s. 17, 70, 104, 105, 105, 118, 140, 143, 185; PSM s. 10, 12, 47, 77, 116, 117, 117, 117, 117, 125, 239*, 241, 286, 313, 322, 328

-a: PSM s. 314

dzień, -a: PFM s. 40, 67, 195, 285, 285, 285; PKR s. 65, 79, 92, 180, 216, 227, 228, 229, 305, 361, 639; PLM s. 118, 257; PSM s. 57, 61, 76, 80, 81, 81, 117, 129, 146, 148, 171, 261, 284, 328, 340

kwartał, -u: PKR s. 63*, 146

miesiąc, -a: PFM s. 124, 276, 276, 277, 277, 277, 277, 278, 278, 278, 279, 279; PSM s. 81, 148, 281, 325

mięsopest, -u: PKR s. 70, 190*, 363, 371, 440, 597; PLM s. 78

niewczas, -u: PKR s. 329*, 359

popielec, -u: PFM s. 289

poranek, -u: PKR s. 642*; PLM s. 278**

post, -u: PFM s. 280; PKR s. 339**

rok, -u: PFM s. 161, 179, 246, 262**, 266*, 270, 271, 271, 271, 271, 272, 272, 273, 275, 279, 280, 282**, 299*, 307; PKR s. 78*, 139, 162, 166, 169, 208, 253, 322**, 325, 355, 394**, 394, 421*, 458**, 529, 532, 550, 585, 627, 643; PLM s. 97, 137, 157, 301; PSM s. 61, 78, 81, 81, 193, 222*, 228, 231, 231, 235, 241, 268, 271, 281, 286, 293, 297, 299, 299, 299, 300, 300, 300, 301, 301, 301, 302, 302, 302, 302, 303, 303, 303, 304, 304, 304, 305, 305, 305, 306, 306, 306, 306, 307, 307, 308, 308, 308, 308, 309, 309, 309, 310, 310, 310, 311, 311, 311, 311, 312, 312,

312, 313, 314, 314, 315, 315, 315, 316, 316, 316, 317, 318, 318, 318, 319, 319, 319, 319, 339

-a: PFM s. 91**, 121*, 270; PKR s. 170, 191, 349**, 396, 431, 601**; PSM s. 288

tydzień, -a: PFM s. 253

wczas, -u: PKR s. 361; PLM s. 183, 291

wieczór, -a: PFM s. 45, 69, 233**, 236**; PKR s. 216, 227, 294, 451**, 542**, 601**;
PLM s. 141; PSM s. 157, 231*, 267

wiek, -u: PFM s. 180, 225**, 269**; PKR s. 269**, 474; PLM s. 1,45**, 317, 346**;
PSM s. 82**, 246**

-a: PFM s. 6, 98**, 210**; PKR s. 359*; PLM s. 302**, 348*; PSM s. 21*, 90**

Nazwy drzew (-u:2, -a:0, -u // -a:0)

Już chociażby z obserwacji nazw drzew funkcjonujących we współczesnym języku polskim wynika, iż repartycja końcówek w rozpatrywanym przypadku wcale nie przedstawia się tak jednostronnie, jak to pokazuje nader ubogi zestaw rzeczowników zamieszczonych poniżej.

buk, -u: PKR s. 187

jawor, -u: PFM s. 155; PSM s. 306

Nazwy pojazdów (-u:1, -a:1, -u // -a:1)

Na podstawie nazw pojazdów podanych tutaj można tylko ze znacznym prawdopodobieństwem stwierdzić, że formy *woza* z odziedziczoną końcówką prasłowiańskiej deklinacji I (na -o-, -jo-) są już naówczas w regresie. O rzeczownikach *okręt* i *rydwan* mających obecnie w dopełniaczu -u trudno coś więcej powiedzieć.

okręt, -u: PSM s. 303, 328

rydwan, -a: PSM s. 326

wóz, -u: PFM s. 118, 118; PKR s. 16, 319; PLM s. 67, 133; PSM s. 138**, 138, 138

-a: PKR s. 22**, 41*, 226, 258; PLM s. 131, 132; PSM s. 285, 296

Nazwy mebli i sprzętów (-u:2, -a:0, -u // -a:0)

Z poniższego, bardzo ubożego zresztą, materiału wynika, że końcówka -u miała tutaj ogromną przewagę, przyjmuje ją nawet rzeczownik *stolec*, którego budowa morfologiczna pozwala oczekiwać w tym przypadku zdecydowanie wykładnika -a. Odosobniona forma *stoła* obok rozlicznych *stołu* jest chyba efemeryczna w języku małopolskich mieszczan, choć znana jeszcze, jak twierdzi Kobylińska, co najmniej po wiek XVIII²¹.

pulpit, -u: PKR s. 646

stolec, -u: PFM s. 131*

stół, -u: PFM s. 27, 95*, 141, 141, 163*, 180; PKR s. 143, 160*, 222, 252, 257, 270, 418, 485;
PSM s. 68, 117, 220, 220, 264, 267, 285, 297, 312, 313, 332

-a: PLM s. 310**

²¹ Tamże, s. 103.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
s	24	8	33,3	14	58,3	2	8,4	5
z	11	3	27,3	7	63,6	1	9,1	1
sz	12	6	50,0	4	33,3	2	16,7	1
z	2	1	50,0	1	50,0	–	–	3
rz	15	14	93,3	–	–	1	6,7	24
ś	–	–	–	–	–	–	–	–
ż	–	–	–	–	–	–	–	1
h	–	–	–	–	–	–	–	–
ch	23	4	17,4	18	78,2	1	4,4	1
m	7	–	–	7	100	–	–	2
n	29	7	24,1	19	65,5	3	10,4	13
ń	10	9	90,0	–	–	1	10	2
ł	19	4	21,0	14	73,7	1	5,3	7
l	16	7	43,8	7	43,8	2	12,4	5
r	44	10	22,7	31	70,4	3	6,8	16
j	20	3	15,0	16	80,0	1	5,0	3
	547	164	30%	347	63,4%	36	6,6%	162

Tak więc w ślad za wspomnianym tu badaczem podjęta zostanie próba dostrzeżenia zależności pomiędzy wygłosową spółgłoską tematu rzeczownika a przyjmowaną przezeń końcówką fleksyjną. Nie chcąc poszerzać objętości tego artykułu, zwłaszcza że zarówno temat, jak i kompetencje autora na ujęcie takowe nie pozwalają, analiza zgromadzonego materiału będzie miała w tej części charakter dość ogólny. Tym razem wymiernym wskaźnikiem muszą pozostać wyłącznie liczby oznaczające ilość rzeczowników zakończonych na określonej spółgłoskę.

Przed sformułowaniem spostrzeżeń nasuwających się po przeanalizowaniu zamieszczonych w tabeli wielkości trzeba już na wstępie pominąć grupy zbyt małe, jako podważające wiarygodność wysuwanych wniosków (przyjęte minimum wynosi 10 rzeczowników). Nie należy bowiem na podstawie jednego rzeczownika z wygłosową spółgłoską tematu *b'* twierdzić, że wszystkie nieżywotne rzeczowniki męskie zakończone na tę spółgłoskę regularnie przyjmują w dopełniaczu *-u*!

Po wstępnej selekcji spostrzec można, iż nieżywotne zakończone na *rz* i *ń* prawie bezwyjątkowo (ponad 90%) mają końcówkę *-a*, nieco rzadziej przyjmują ją zakończone na *c* (blisko 80%), względna równowaga panuje w grupie rzeczowników na *sz*.

Wśród rzeczowników z wykładnikiem *-u* na czoło wysuwają się tematy zakończone na *d*, *g*, *j*, *t*, *ch*, *ł*, *r* (od 70% wzwyż), w kolejności następują *n*, *z*, *k*, *s* (w granicach 60%).

Końcówki oboczne (*-a* // *-u*) najczęściej pojawiają przy wygłosie *sz*, *ł*, *b*, *n*, *ń*, a liczba form wariantywnych może przekraczać nawet 15%.

Zwraca uwagę użycie końcówki *-a* w odniesieniu do wielu nieżywotnych, choć oczywiste jest podobieństwo ich wygłosu do budowy słowotwórczej nazw wykonawców czynności utworzonych przy pomocy sufiksów *-arz*, *-erz*, *-ec*. Zatem mamy

tutaj do czynienia ze zjawiskiem interferencji kryterium morfologicznego i fonetycznego. Dlaczego jednak tak duże wahania w doborze końcówki dopełniaczowej wykazują nieżywotne zakończone na *-k*, skoro przyrostki *-ak*, *-ik*, *-yk*, *-nik* są niezwykle produktywne wśród nazw osobowych (i nie tylko)?

Zawarte w zestawieniu dane statystyczne jeśli chodzi o rzeczowniki przyjmujące *-u* nie przystają do wyników, jakie uzyskał E. Łuczyński analizujący materiał zaczerpnięty ze *Słownika języka polskiego* – wspomniana końcówka występowała z największą konsekwencją z wyrazami zakończonymi na wargowe: *m* i *w* (95–98%), następnie *d* (95%), potem *p*, *t*, *f*, *ł*, *g* (92–89%). O czym świadczy taka rozbieżność?

Przede wszystkim nie można lekceważyć objętości materiału, który stanowi podstawę dociekań. Przywoływany tutaj wielokrotnie badacz operował dochodzącą do 20 000 liczbą rzeczowników, z czego nieżywotne miały blisko dwukrotną przewagę nad żywotnymi. W tej sytuacji nie dziwi fakt, iż nie rozpatrywał on szczególnie grup liczących mniej niż 100 rzeczowników (minimum przyjęte w niniejszym opracowaniu wynosi 10!).

Pamiętając zatem o tym, że zbyt mała liczba wynotowanych z tekstów literatury plebejskiej rzeczowników zakończonych na *m*, *p*, *b*, *f*, *w* nie pozwoliła uwzględnić ich w ogólnym bilansie, warto zwrócić uwagę na tematy zakończone na przedniojęzykowo-zębowe *t*, *d*. Te niewątpliwie zajmują bardzo mocną pozycję wśród rzeczowników z dominującym *-u*, jako wykładnikiem gramatycznej kategorii rodzaju. Z podobną jak u Łuczyńskiego częstotliwością z końcówką *-u* występują wyrazy z wygłosowym *g*, *j* (ok. 80%) i *ch* (ok. 77%), nieco częściej niż obecnie w średniopolszczyźnie miały *-a* rzeczowniki zakończone na *ł*, *z*, *n*, *s*.

Podobne porównania można mnożyć, ale już w tym momencie nasuwa się uwaga zasadnicza. Kryterium fonetyczne nie pozwala w sposób jednoznaczny rozstrzygnąć, którą z dwu końcówek dopełniacza przyjmie rzeczownik z określoną spółgłoską w wygłosie. Ta metodologia raczej nie sprawdza się w odniesieniu do materiału językowego z XVI i XVII stulecia, który tutaj został zanalizowany.

Wobec powyższych spostrzeżeń i sformułowanych dotychczas wniosków warto jeszcze dokonać ostatecznej konfrontacji otrzymanych wielkości z wynikami, jakie uzyskał E. Łuczyński. Spośród 547 rzeczowników wynotowanych ze względnie jednorodnych zarówno pod względem autorstwa, charakteru, jak i czasu powstania utworów aż 347 przyjmuje regularnie typową dla nieżywotnych końcówkę *-u* (co stanowi nieco ponad 64% całości). Blisko 1/3 rzeczowników nieżywotnych rodzaju męskiego (164 szt.) występuje z końcówką *-a* (właściwą niemal wszystkim żywotnym). Aż 36 rzeczowników (prawie 7%) wykazuje wahania w doborze jednego z dwóch wykładników kategorii przypadku.

Jak wynika z analogicznego bilansu sporządzonego dla polszczyzny połowy XX wieku przez wspomnianego badacza, stosunki pomiędzy formami z *-u*, *-a* są porównywalne (na ok. 62% rzecz. przypada końcówka *-u*, *-a* przyjmuje ponad 35% rzeczowników). Znacznie większe rozbieżności można dostrzec porównując średniopolskie i współczesne formy wariantywne. Ich liczba na przestrzeni trzech stuleci

spadła do niecałych 2%. Zatem gdybyśmy chcieli wskazać tendencję rozwojową dopełniacza lp. rzeczowników rodzaju męskiego w ostatnich wiekach, to należałoby mówić o zauważalnej ekspansji końcówki *-a*. Możliwe, iż jest to, zgodnie z prawem różnicowania, czyli tendencją do uwydatniania opozycji²², kontynuacja procesu, którego apogeum przypada na przełom XIV/XV wieku. Mowa o ograniczeniu zasięgu końcówki *-u* w dopełniaczu (i celowniku) po jej utrwaleniu się w miejscowniku lp. rzeczowników rodzaju męskiego²³.

Podsumowanie

Trzeba jeszcze ustosunkować się do przyjętych na wstępie założeń i sformułować ostateczne wnioski, do których wysnucia posłuży dotychczasowy wywód.

W szkicu niniejszym, zgodnie z jego synchronicznym ujęciem, zrezygnowano z porównywania form dopełniaczowych tych samych rzeczowników, ale z różnych wydań utworów (odmiany tekstów i wahania w zakresie nie tylko fleksji odnotowuje pierwszy i najwiarygodniejszy ich wydawca, autor monografii bibliograficznej – *Literatury mieszczańskiej w Polsce XVII wieku* – K. Badecki). Nie podjęto za językoznawcami z ubiegłego stulecia²⁴ rozważań nad naturą brzmieniową i artykulacyjną niektórych spółgłosek ani nad ich predyspozycjami do faworyzowania *-a* bądź *-u*. Przyjęty układ materiału oraz zaproponowane oznaczenia dawały sposobność rozpatrywania omawianego zagadnienia w kontekście XVI- i XVII-wiecznej wersyfikacji i rytmiki (zależność formy dopełniaczowej od formy wyrazu konstytuującego rym), pochodzenie i związek plebejskich literatów z Małopolską stanowić mogły asumpt do rozważań nawet z dialektologii historycznej, humorystyczny charakter analizowanych utworów pozwalał na szukanie zależności pomiędzy fleksją a stylistyką średniopolską. Tych wszystkich możliwości, przynajmniej na razie, zaniechano. Czy warto je rozważyć – czas i krytyka pokaże.

Nie została zatem zakwestionowana żadna z wysuniętych przez rozlicznych językoznawców teorii, usiłujących usankcjonować zasady repartycji końcówek *-a*, *-u* w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczowników męskich. W myśl koncepcji J. Kobylińskiej zgromadzone wyrazy poddano oglądowi przez pryzmat semantyki, hipoteza zaś E. Łuczyńskiego dostarczyła wzorca do analizy form przypadkowych z punktu widzenia charakterystyki fonetycznej ich wygłosu. Pojawiały się też, aczkolwiek na marginesie, jeszcze inne przypuszczenia, biorące pod uwagę zarówno budowę rzeczownika, jak i przesłanki płynące z tradycji językowej. Nie udało się jednak wskazać uniwersalnego kryterium doboru jednego z dwu wykładników formalnych *-a* bądź *-u* w polszczyźnie XVI/XVII-wiecznych plebejuszy.

²² I. Bajerowa, *Rola związku formy z funkcją w ewolucji języka literackiego*, BPTJ 1968, XXVI, s. 106–107.

²³ Między innymi o tym właśnie procesie pisze W. Książek-Bryłowa (*Deklinacja rzeczownika w XVI wieku wobec problemu zmiany językowej*, RKJ ŁTN, t. XXXIV, 1988, s. 105–113).

²⁴ Mowa tutaj o wspomnianych przez Łuczyńskiego: G.S. Bandtkiem, O. Kopczyńskim i A. Morzyckim.

Nie ulega wątpliwości, że posługujący się ówczesną polszczyzną reprezentanci warstw najniższych nie znali takiego kryterium. Mimo to pozostawili po sobie niezwykle wartościową nie tylko z lingwistycznego punktu widzenia spuściznę literacką, podejmującą najistotniejsze dla tej warstwy społecznej problemy; spuściznę, która jest nieocenionym (ale też wciąż niedocenionym!) źródłem wiedzy o epoce, ludziach i ich języku.

Bibliografia

- Bajerowa I., *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII w.*, Wrocław 1964.
- Bajerowa I., *Polski język ogólny XIX w. Stan i ewolucja*, Katowice 1992.
- Bajerowa I., *Rola związku formy z funkcją w ewolucji języka polskiego*, BPTJ, XXVI, 1968, s. 106–107.
- Bodnarowska J., *Problematyka doboru końcówek -all-u w dopełniaczu l. poj. rzeczowników męskich*, JP XLII, 1962, s. 29–49.
- Gawęda E., *Tendencje normatywne w zakresie wariantywnych form gen. sg. masc. rzeczowników*, Studia Polonistyczne, t. 9, 1981, s. 159–170.
- Grappin H., *Histoire de la flexion du nom en polonais*, Wrocław 1956.
- Heinz A., *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków 1965.
- Jodłowski S., *O formach budyniu, pasztetu II omleta, biszkopta itp.*, JP XXXIII, 1953, s. 84–94.
- Kobylińska J., *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Książek-Bryłowa W., *Deklinacja rzeczownika w XVI wieku wobec problemu zmiany językowej*, RKJ ŁTN, t. XXXIV, 1988, s. 105–113.
- Lesz M., *Genetivus partitivus w języku polskim*, RKJ ŁTN, t. 9, 1973, s. 61–73.
- Łoś J., *Gramatyka polska, cz. III. Odmienienia (fleksja) historyczna*, Lwów 1927.
- Łuczyński E., *Zagadnienie repartycji końcówek dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego we współczesnym języku polskim*, ZN Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze nr 2, 1973, s. 73–90.
- Mańczak W., *O repartycji końcówek dopełniacza -a:-u*, JP XXXIII, 1953, s. 70–84.
- Satkiewicz H., *Tendencja do ekonomiczności we fleksji współczesnego języka polskiego*, [w:] *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, Warszawa 1981.
- Schenker A., *Polish Declension. A descriptive analysis*, The Hague 1964.
- Siekierska K., *Język W.S. Chrościńskiego, Studium z mazowieckiej polszczyzny przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław 1974.
- Szlesieński I., *Język S. Twardowskiego (fonetyka i fleksja)*, RKJ ŁTN, t. XIV, 1968, s. 333–400.
- Szober S., *O języku S. Staszica*, [w:] *Wybór pism*, Warszawa 1959.
- Szupryczyńska M., Zaremba K., *Kilka uwag o tzw. dopełniaczu cząstkowym w języku polskim*, JP LXXIII, 1993, s. 10–19.
- Westfal S., *A Study in Polish Morphology. The Genetive Singular Masculine*, 'S-Gravenhage 1956.

Objaŀnienia skrótów

PFM – *Polska fraszka mieszczaczańska. Minucje sowiŀrzalskie*, oprac. K. Badecki, Kraków 1948.

PKM – *Polska komedia rybałtowska*, oprac. K. Badecki, Lwów 1931.

PLM – *Polska liryka mieszczaczańska. Pieŀni, tańce i padwany*, oprac. K. Badecki, Lwów 1936.

PSM – *Polska satyra mieszczaczańska. Nowiny sowiŀrzalskie*, oprac. K. Badecki, Kraków 1950.

Singular genitive of masculine nouns in the sixteenth and seventeenth century plebeian literature of the Małopolska region

Abstract

The article is focused on the problem of choosing formal expressions *-a*, *-u* in singular genitive of masculine nouns, which has been frequently discussed in literature. The study, as distinct from an extensive work by J. Kobylińska on this case, organises the material in a synchronic way comprising the data taken from texts of the last decade of the 16th and 17th centuries. The first part groups nouns semantically, and then an attempt is made to explain possible violations of the norm formulated for choosing one of the endings with reference to various ideas emphasising either the structural or social criterion. The second statistical part presents the basis of form categorisation, which is the quality of final consonant of the noun root. The results of specification are contrasted with the analogous comparison provided for the Polish language of the half of the 19th century by E. Łuczyński.

On the basis of the conducted analysis it was not possible to formulate a general, universal and perspicuous norm of choosing one of the two competing endings *-a*, *-u* with reference to the middle plebeian Polish, which would not be known in the contemporary Polish.